

มาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการรับบุตรบุญธรรม ตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด¹

วิเชียร อุทัยรังษี²

จากการค้นคว้าเกี่ยวกับมาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิดตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ว่าด้วยครอบครัว และพระราชบัญญัติการรับเด็กเป็นบุตรบุญธรรม พ.ศ. 2522 มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงประวัติความเป็นมา ทฤษฎี วิทยาการ หลักเกณฑ์การรับบุตรบุญธรรม ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ ความเข้าใจ ว่าการรับบุตรบุญธรรมตามความเข้าใจของสามัญชนทั่วไป หมายถึง การรับบุตรคนอื่นมาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรมโดยไม่คำนึงถึงผลของกฎหมาย หรือที่เรียกว่า การรับบุตรบุญธรรมโดยพฤตินัย (DEFACTO ADOPTION) ประชาชนคนไทยจำนวนมากที่รับเด็กซึ่งเกี่ยวข้องเป็นญาติหรือไม่เป็นญาติมาเลี้ยงดูอย่างบุตรของตนเอง โดยมีได้จดทะเบียนรับเด็กเป็นบุตรบุญธรรม จึงไม่ก่อให้เกิดสิทธิและหน้าที่ต่อกันตามกฎหมาย ระหว่างผู้รับบุตรบุญธรรมกับบุตรบุญธรรม ส่วนการรับบุตรบุญธรรมตามกฎหมายหรือโดยพฤตินัย โดยเฉพาะตามแนวคิดกฎหมายครอบครัว (FAMILY LAW NOTION) หมายถึงการรับบุตรบุญธรรมตามกระบวนการที่กฎหมายกำหนด และก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางกฎหมาย (LEGAL RELATIONSHIP) กล่าวคือ ความสัมพันธ์ทางกฎหมายระหว่างเด็ก และบิดามารดาโดยกำเนิดสิ้นสุดลง (EXTINGUISH) แล้ว ผู้รับบุตรบุญธรรมเข้ามาแทนที่บิดามารดาโดยกำเนิดและรับบุตรบุญธรรมมาอุปการะเลี้ยงดูอย่างบุตรของตนเอง ดังนั้น กฎหมายในเรื่องการรับบุตรบุญธรรม ได้มีการคำนึงถึงคนที่ไม่มียุติและต้องการที่จะมียุติ จึงได้ออกกฎหมายให้มีการรับบุตรบุญธรรม เพื่อเป็นการผ่อนปรนให้ผู้สมรสได้มีการรับบุตรบุญธรรมเสมือนเป็นบุตรของตนเอง โดยการบัญญัติกฎหมายเพื่อรองรับไว้และกำหนดนิติสัมพันธ์กันระหว่างผู้รับบุตรบุญธรรมกับบุตรบุญธรรมขึ้นมาว่าจะต้องปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะเด็กที่จะไปเป็นบุตรบุญธรรม ต้องมีการให้ความสำคัญมากกว่าผู้ใหญ่ ที่จะไปเป็นบุตรบุญธรรม และเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงในสังคม โดยถือว่าครอบครัว เป็นหน่วยที่เล็กที่สุดของสังคม หมายถึง กลุ่มบุคคลที่อาศัยอยู่ในครัวเรือน มีความผูกพันโดยสายโลหิต หรือทางกฎหมาย โดยถือว่าครอบครัวเป็นหน่วยหนึ่งของสังคมในขั้นพื้นฐาน ซึ่งจะก่อให้เกิดสถานะและความสัมพันธ์ขั้นต้นและนำไปสู่การทำให้แก่สังคมเป็นส่วนรวม สังคมไทยมีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ในอดีตผู้รับบุตรบุญ

¹ บทความนี้เรียบเรียงจากการศึกษาค้นคว้าอิสระ เรื่อง มาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์ ดร.พันธ์เทพ วิฑิตอนันต์ และคณะกรรมการสอบ คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.คนพร จิตต์รุ่งเกียรติ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.มนทิชา ภักดีคง

² นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิเทศศาสตรบัณฑิตมหาบัณฑิต (วิทยาเขตสงขลา) คณะนิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ธรรมจะนิยมนับบุตรบุญธรรมที่เป็นญาติกัน หรือคนที่รู้จัก ทำให้ประเทศไทยมีเพียงการรับบุตรบุญธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตรยังไม่ตัดขาดความสัมพันธ์ยังคงมีสิทธิและหน้าที่ต่อกัน เนื่องจากผู้รับบุตรบุญธรรมกับบุตรบุญธรรมก็รู้จักกันเป็นอย่างดี จึงไม่จำเป็นต้องมีการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิดอย่างสิ้นเชิง แต่เนื่องจากในปัจจุบันประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงไปจากอดีตอย่างมาก การรับบุตรบุญธรรมได้แพร่หลายออกไปยังบุคคลภายนอกและชาวต่างประเทศ ไม่ได้รับบุตรบุญธรรมกันเฉพาะในเครือญาติ หรือคนที่รู้จักกันอีกต่อไปแล้ว ได้มีการขอรับบุคคลภายนอกมาเป็นบุตรบุญธรรมเพิ่มมากขึ้น ซึ่งชาวต่างประเทศนิยมนับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด มากกว่าการรับบุตรบุญธรรมความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตรยังไม่ตัดขาดจากกัน ฉะนั้น การรับบุตรบุญธรรมยังคงความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตรไม่สมบูรณ์เพียงพอต่อความต้องการของผู้รับบุตรบุญธรรม ที่ต้องการจะให้มีการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิดเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากผู้รับบุตรบุญธรรมเกรงว่า บิดามารดาโดยกำเนิดจะเข้ามายุ่งเกี่ยวกับบุตรบุญธรรม จึงต้องการรับบุตรบุญธรรมที่สิทธิและหน้าที่ระหว่างบุตรบุญธรรมกับบิดามารดาถูกตัดขาดความสัมพันธ์โดยสิ้นเชิง เพื่อเป็นทางเลือกในการรับบุตรบุญธรรม ดังนั้น ประเทศไทยควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายเพื่อให้มีมาตรการในการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิดมา และยังคงมีการรับบุตรบุญธรรมความสัมพันธ์ระหว่างระหว่างบิดามารดากับบุตรไว้ เหมือนกับการรับบุตรบุญธรรมของต่างประเทศ ตามระบบกฎหมาย Common Law ประกอบด้วยประเทศอังกฤษ ประเทศมาเลเซีย และสหรัฐอเมริกา และตามระบบกฎหมาย Civil Law ได้แก่ สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี สาธารณรัฐฝรั่งเศส ประเทศญี่ปุ่น ที่มีการรับบุตรบุญธรรมความสัมพันธ์ระหว่างระหว่างบิดามารดากับบุตรบุญธรรมยังมีสิทธิหน้าที่ต่อกัน และการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด เพื่อให้มีการรับบุตรบุญธรรมเพิ่มมากขึ้นทั้งจากชาวไทยและชาวต่างประเทศ และเป็นการช่วยเหลือเด็กกำพร้าหรือเด็กที่ถูกทอดทิ้งที่อยู่ในสถานสงเคราะห์ที่ไม่มีครอบครัวจะได้มีโอกาสได้มีครอบครัวโดยมีผู้รับบุตรบุญธรรมนำไปอุปการะเลี้ยงดู อบรม สั่งสอน ให้การศึกษา ทำให้เด็กที่อยู่ในสถานสงเคราะห์ได้มีโอกาสมีครอบครัวเหมือนกับเด็กทั่วไป

จากการศึกษาค้นคว้ามาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด ผู้ศึกษาพบว่า มีข้อเสนอแนะ คือ

1) ปัญหาเกี่ยวกับคุณสมบัติของผู้รับบุตรบุญธรรม ตามมาตรา 1598/19 ที่บัญญัติว่า บุคคลที่มีอายุไม่ต่ำกว่ายี่สิบห้าปี จะรับบุคคลอื่นเป็นบุตรบุญธรรมก็ได้ แต่ผู้นั้นต้องมีอายุแก่กว่าผู้ที่จะเป็นบุตรบุญธรรมอย่างน้อยยี่สิบห้าปี

ผู้ศึกษาเห็นว่าควรมีการแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้ โดยบัญญัติเพิ่มมาตรา 1598/19 วรรคสอง ในกรณีการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด ผู้รับบุตรบุญธรรมต้องมีคู่สมรสและอยู่กินร่วมกันจนสามปีบริบูรณ์ไม่น้อยกว่า 2 ปี ประเด็นสำคัญที่ผู้ศึกษาเห็นว่าควรแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย คือ

เพื่อเป็นการคุ้มครองบุตรบุญธรรม ว่าได้เข้ามาในครอบครัวที่สมบูรณ์ มีทั้งบิดามารดาและบุตรอยู่ด้วยกันพร้อมหน้ากัน และเป็นการป้องกันในระดับหนึ่งว่าสามีภริยาคู่นี้จะไม่หย่าขาดจากกัน เนื่องจากต้องอยู่กินร่วมกันจนสามีภริยากันมาไม่น้อยกว่า 2 ปี เพราะสามีภริยาที่เพิ่งจะสมรสกันมีโอกาสการหย่าร้างสูงกว่าสามีภริยาที่สมรสกันมานานแล้ว เทียบเคียงกับประเทศอังกฤษ ประเทศมาเลเซีย และสหรัฐอเมริกา

2) ปัญหาเกี่ยวกับความยินยอมของบุตรบุญธรรม ตามมาตรา 1598/20 ที่บัญญัติว่า การรับบุตรบุญธรรมถ้าผู้ที่จะเป็นบุตรบุญธรรมมีอายุไม่ต่ำกว่าสิบห้าปี ผู้นั้นต้องให้ความยินยอมด้วย ผู้ศึกษาเห็นว่าควรมีการแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้ โดยบัญญัติเพิ่ม มาตรา 1598/20 วรรคสอง ในกรณีการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์จากครอบครัวที่ได้กำเนิด บุตรบุญธรรมต้องมีอายุไม่เกิน 6 ปี เว้นแต่เป็นเด็กประเภทที่มีความต้องการพิเศษหรือเด็กพิการ หรือทุพพลภาพ หรือที่มีปัญหาสุขภาพร้ายแรง ประเด็นสำคัญที่ผู้ศึกษาเห็นว่าควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย คือ ที่ต้องอายุ 6 ปี เพื่อให้ง่ายต่อการอบรมสั่งสอนเลี้ยงดูหากว่าเกิน 6 ปี เด็กอาจไม่เชื่อฟังผู้รับบุตรบุญธรรม และอาจไม่เหมาะสมกับสภาพความเป็นจริง หากบุตรบุญธรรมมีอายุมาก เช่น ผู้รับบุตรบุญธรรม อายุ 65 ปี ขอรับบุตรบุญธรรม 45 ปี เทียบเคียงประเทศ ญี่ปุ่น และ เป็นการเปิดโอกาสมากขึ้นให้แก่เด็กประเภทที่มีความต้องการพิเศษหรือเด็กพิการ หรือทุพพลภาพ หรือเด็กที่มีปัญหาสุขภาพร้ายแรง ได้มีครอบครัวที่เข้มแข็ง

3) ปัญหาเกี่ยวกับความยินยอมของสถานสงเคราะห์และคุ้มครองเด็ก มาตรา 1598/22 ในการรับผู้เยาว์เป็นบุตรบุญธรรมถ้าผู้เยาว์เป็นผู้ถูกทอดทิ้งและอยู่ในความดูแลของสถานสงเคราะห์เด็กตามกฎหมายว่าด้วยการสงเคราะห์และคุ้มครองเด็ก ให้สถานสงเคราะห์เด็กเป็นผู้ให้ความยินยอมแทนบิดาและมารดา ถ้าสถานสงเคราะห์เด็กไม่ให้ความยินยอม ให้นำความในมาตรา 1598/21 วรรคสอง มาใช้บังคับโดยอนุโลม ผู้ศึกษาเห็นว่า ควรมีการแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้ โดยบัญญัติเพิ่มเติม มาตรา 1598/22 วรรคสอง ในกรณีการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิดมา จะต้องเป็นผู้เยาว์ที่ถูกทอดทิ้งและอยู่ในความดูแลของสถานสงเคราะห์เด็กตามกฎหมายว่าด้วยการสงเคราะห์และคุ้มครองเด็กโดยไม่สามารถหาตัวบิดามารดาได้ หรือบิดามารดาได้ให้ความยินยอมมอบบุตรเป็นบุตรบุญธรรมแบบตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด และเป็นลายลักษณ์อักษร ประเด็นสำคัญที่ผู้ศึกษาเห็นว่า ควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย คือ เพื่อเป็นเครื่องยืนยันว่าบิดามารดาของบุตรบุญธรรม ได้ยกบุตรบุญธรรมให้แก่สถานสงเคราะห์ เพื่อไปเป็นบุตรบุญธรรมของผู้รับบุตรบุญธรรม โดยการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด เทียบเคียงประเทศ ใช้ระบบกฎหมาย Common Law ประกอบด้วย ประเทศอังกฤษ ประเทศมาเลเซีย และสหรัฐอเมริกา และประเทศที่ใช้ระบบกฎหมาย Civil Law ประกอบด้วยสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี สาธารณรัฐฝรั่งเศส ประเทศญี่ปุ่น

4) ปัญหาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตรโดยกำเนิด ตามมาตรา 1598/28 บัญญัติว่า บุตรบุญธรรมย่อมมีฐานะอย่างเดียวกับบุตรชอบด้วยกฎหมายของผู้รับบุตรบุญธรรมนั้น แต่ไม่สูญเสียสิทธิและหน้าที่ในครอบครัวที่ได้กำเนิดมา ในกรณีเช่นนี้ให้บิดามารดาโดยกำเนิดหมดอำนาจ

ปกครองนับแต่วันเวลาที่เด็กเป็นบุตรบุญธรรมแล้ว ผู้ศึกษาเห็นว่าควรแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้ โดยบัญญัติเพิ่ม มาตรา 1598/28 วรรคสาม ในกรณีการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด บุตรบุญธรรมมีฐานะเป็นบุตรชอบด้วยกฎหมายของผู้รับบุตรบุญธรรม นอกจากนี้ความสัมพันธ์ระหว่างบุตรบุญธรรมกับครอบครัวโดยกำเนิดจะถูกตัดขาดอย่างสิ้นเชิง หลังจากที่ได้มีการจดทะเบียนและการรับบุตรบุญธรรมแล้วจะเลิกไม่ได้ ประเด็นสำคัญที่ผู้ศึกษาเห็นว่าควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย คือ เพื่อเพิ่มทางเลือกในการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิดไว้เป็นตัวเลือกหนึ่ง ในการรับบุตรบุญธรรมที่ผู้รับบุตรบุญธรรมอาจเลือกที่จะให้บุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์จากครอบครัวเดิม ทั้งสิทธิและหน้าที่ และไม่ต้องการให้ครอบครัวเดิมเข้ามายุ่งเกี่ยวกับบุตรบุญธรรมของตนเอง ส่วนในวรรคสี่ ในกรณีการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด ให้นำเรื่องการรับบุตรบุญธรรมความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับครอบครัวเดิม มาใช้บังคับโดยอนุโลม ประเด็นสำคัญที่ผู้ศึกษาเห็นว่า ควรแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย คือ ในการรับบุตรบุญธรรมความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับครอบครัวเดิมยังไม่สิ้นสุดลง มีการบังคับใช้มานานแล้ว ทำให้ไม่เหมาะสมกับสภาพสังคมไทยในปัจจุบัน ดังนั้น เมื่อการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด มิได้บัญญัติเงื่อนไขไว้ ก็ให้นำเงื่อนไขในการรับบุตรบุญธรรมมาบังคับใช้

5. ผู้ศึกษาเห็นว่าควรมีการแก้ไขเพิ่มเติม พระราชบัญญัติว่าด้วยการรับเด็ก เป็นบุตรบุญธรรม พ.ศ. 2522 ดังนี้ มาตรา 23 ที่บัญญัติว่า อธิบดีกรมพัฒนาสังคมและความมั่นคงและสวัสดิการ หรือผู้ว่าราชการจังหวัด แล้วแต่กรณี จะพิจารณาสั่งให้ผู้ที่จะรับเด็กเป็นบุตรบุญธรรมนำเด็กไปทดลองเลี้ยงดูไม่น้อยกว่า 6 เดือน โดยมีเจ้าหน้าที่คอยดูแลและตรวจเยี่ยม ผู้ศึกษา เห็นว่าควรมีการแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้ โดยบัญญัติเพิ่ม มาตรา 23 วรรคสอง ในกรณี การรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด การทดลองเลี้ยงดูต้องมีระยะเวลาไม่น้อยกว่า 8 เดือน ประเด็นสำคัญที่ผู้ศึกษาเห็นว่า ควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย คือ การรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิด เป็นการตัดสิทธิและหน้าที่ระหว่างบิดามารดาโดยกำเนิดกับบุตรบุญธรรมโดยสิ้นเชิง จึงควรที่จะเพิ่มระยะเวลาในการทดลองเลี้ยงดูให้มากขึ้น โดยเพิ่มระยะเวลาการทดลองเลี้ยงดูให้มากขึ้นกว่าการรับบุตรบุญธรรมยังคงความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตรในครอบครัวเดิม จาก 6 เดือน เป็น 8 เดือน เพื่อความมั่นใจว่าผู้จะรับบุตรบุญธรรมจะไม่ทอดทิ้งบุตรบุญธรรม ดังนั้น ประเทศไทยควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายเพื่อให้มีมาตรการในการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ในครอบครัวที่ได้กำเนิดมา และยังคงมีการรับบุตรบุญธรรมความสัมพันธ์ระหว่างระหว่างบิดามารดากับบุตรไว้ เหมือนกับการรับบุตรบุญธรรมของต่างประเทศ ตามระบบกฎหมาย Common Law ประกอบด้วย ประเทศอังกฤษ ประเทศมาเลเซีย และสหรัฐอเมริกา และตามระบบกฎหมาย Civil Law ได้แก่ สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี สาธารณรัฐฝรั่งเศส ประเทศญี่ปุ่น ที่มีการรับบุตรบุญธรรมความสัมพันธ์ระหว่างระหว่างบิดามารดากับบุตรบุญธรรมยังมีสิทธิหน้าที่ต่อกัน และการรับบุตรบุญธรรมตัดขาดความสัมพันธ์ ในครอบครัวที่ได้กำเนิด เพื่อให้มีการรับบุตรบุญธรรมเพิ่มมากขึ้นทั้งจากชาวไทยและ

ชาวต่างประเทศ และเป็นการช่วยเหลือเด็กกำพร้าหรือเด็กที่ถูกทอดทิ้งที่อยู่ในสถานสงเคราะห์ ที่ไม่มีครอบครัวจะได้มีโอกาสได้มีครอบครัวโดยมีผู้รับบุตรบุญธรรมนำไปอุปการะเลี้ยงดู อบรม สั่งสอน ให้การศึกษา ทำให้เด็กที่อยู่ในสถานสงเคราะห์ได้มีโอกาสมีครอบครัวเหมือนกับเด็กทั่วไป เช่นเดียวกับบุตรบุญธรรมของต่างประเทศ ก็จะเป็นการอำนวยความสะดวกให้กับบุคคลที่เป็นบุตรบุญธรรม และผู้จะรับบุตรบุญธรรมและถือเป็นการพัฒนากฎหมายเกี่ยวกับบุตรบุญธรรมให้สอดคล้องกับปัจจุบัน อันจะเป็นประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวมสมดังเจตนารมณ์การบังคับใช้กฎหมายสืบไป

เอกสารอ้างอิง

ชาติชาย อัครวิบูลย์. (2552). คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ครอบครัว (พิมพ์ครั้งที่ 4), กรุงเทพฯ : วิญญูชน.

กำธร กำประเสริฐ. (2526), ประวัติศาสตร์กฎหมาย (พิมพ์ครั้งที่ 5), กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง

จิตติ ดิงศกัทธิย์. (2554). กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยประกันภัย (พิมพ์ครั้งที่ 9), กรุงเทพฯ :

คณิ่ง ฤาไชย. (2549). คำอธิบายว่าด้วยการขัดกันแห่งกฎหมาย. กรุงเทพฯ : วิญญูชน.

เด่น โต๊ะมีนา. (2532) กฎหมายอิสลาม (พิมพ์ครั้งที่ 4), กรุงเทพฯ: แสงจันทร์การพิมพ์